КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
ЖАНА И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Д.10.09.394 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 801.22; 801.23; 801.24; 801.26(575.2)(043.3)

НАРМЫРЗАЕВА КУРМАНЖАН ЖЫРГАЛБАЕВНА

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИНИН МОРФОЛОГИЯЛЫК СТИЛИСТИКАСЫ
(Атооч сөз түркүмдөрүнүн материалында)

Адистиги: 10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окмуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2009

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин мамлекеттик тил жана кеп маданияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор **Т.Аширбаев**
филология илимдеринин доктору, профессор **Ж.Мамытов**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор **Б.Ш. Усубалиев**
филология илимдеринин кандидаты **А.Ботобекова**

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертациялык иш **2010-жылдын 23-январында саат 10.00дө** Кыргыз Респуб-ликасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетиндеги филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.10.09.394 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академия-сынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2009-жылдын_____________жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты **Б.А. Жайлообаев**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Жазуучунун жеке стилин, чыгармачылык чеберчилигин туура түшүнүп, терең талдай билүү үчүн көркөм чыгарманын тилин иликтеп үйрөнүүнүн мааниси чоң. Анткени «тил болгон жерде, стиль да бар» экендигин М.Ауэзов белгилеген.

Көркөм чыгармада тилдик көркөм каражаттарды акын, жазуучулар белгилүү максаттарда пайдаланышат. Ошондуктан кыргыз жазуучуларынын жана акындарынын чыгармачылыгынын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө – кыргыз тилчилеринин жана адабиятчыларынын алдында турган маанилүү маселе экендигин профессор К.К. Сартбаев абдан туура көрсөткөн (Сартбаев, 1985, 18). Сөздүн кептеги маанисин түшүнө билүү жана ал маанинин угуучу же окурман тарабынан чыгарманын стилине, темасына жана идеясына ылайык кабыл алынышы коммуникацияда чоң мааниге ээ. Айрыкча кептеги сөз түркүмдөрү, эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөр, алардын мааниси, орду, табияты жана кептеги касиет белгилери тексттин жалпы тулку боюнда морфологиялык стилистикалык аспектиде изилдөөгө муктаж.

Кыргыз филологиясында көркөм чыгарманын тилин изилдөө иши XX кылымдын кыркынчы жылынан башталат, «Молдо Кылычтын тили» деген темада Ж.Шікіров кандидаттык диссертациясын жактап, 1947-жылы ушундай эле наамдагы монографиясын орус тилинде («Язык М.Кылыча») чыгарган. Жаңы мындай багыттагы изилд¼¼л¼р 60-жылдардын аяк ченинен тартып (Мураталиев М. 1963, 1976, Кырбашев К. 1967, Керимжанова Б., Жумадылов С. 1968, Жантөшева Ж. 1981) ¼ніг¼ баштаган. Акыркы он-жыйырма жылдын ичинде көркөм чыгарманын тилине анын ичинде Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилине окумуштуулар ар тараптан иликтөө иштерин жүргүзүүдө. Жалпы эле көркөм адабияттагы, ошондой эле, жеке жазуучунун чыгармаларындагы тилдин эстетикалык функциясына, көркөм сүрөттөө каражаттарына арналган илимий эмгектер жана диссертациялык изилдөөлөр көбөйүүдө (Мамытов Ж. 1990, 2002, Жалилов А. 1988, Аширбаев Т. 1990, 2000, Усубалиев Б. 1994, Бакашева Ж. 1992, Өмүралиева С. 1999, Турдукожоев Т. 2000). Кыргыз филологиясында көркөм чыгарманын лингвистикалык аспектиде изилдөө багытында илимий-теориялык жана методологиялык эмгектер саналуу гана. Көркөм чыгарманын тили боюнча чектелген мүнөздөгү жалпы маалыматтарды эсепке албаганда, бул маселе боюнча иликтөөгө алган илимпоздор Ж.Мамытовдун, Б.Усубалиевдин, А.Оморовдун эмгектерин көрсөтүүгө болот. Булардан сырткары, кийинки мезгилде окумуштуулар С.Ж. Мусаевдин, Т.С. Маразыковдун, С.Өмүралиеванын, А.Э. Абдыкеримованын тексттик лингвистиканын алкагындагы изилдөөлөрүндө көркөм тексттердин тилине тиешелүү маселелер, тексттердин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык түзүлүшүнүн маселелери менен байланышта каралып өткөндүгү бизге маалым. Сүрөткердин чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасын изилдөөгө карата кызыгууларды жаратып, бүгүнкү күндө да изилдөөлөр улантылууда.

Теманын актуалдуулугу. Көркөм чыгармада колдонулган сөздүн көп маанилүүлүгү, өзгөрмө кубулмалуулугу, ички формага ээлиги, тилдик башка бирдиктер менен карым-катышы, образдуулугу сыяктуу маселелер окумуштуу-

лардын бир канча муунун түйшөлтүп, кызыгуу жаратып келе жатканы жана жарата берери түшүнүктүү. Стилистикадагы сөз түркүмдөрүнүн табияты, мааниси, көркөмдүк өзгөчөлүгү жана табышмактуулугу жөнүндөгү илимий-теориялык маселелер дүйнөлүк тил илиминин алкагында жаңыдан проблема катары колго алына баштагандыгы, бул багытта адабияттардын жетишсиздиги жана илимий изилдөөлөрдүн аздыгы теманын актуалдуулугун шарттайт. Проблемаларды чечүүдө негизги сөз түркүмдөрүнө: зат, сын, сан, ат атоочторго өз-өзүнчө токтолуп, алардын чыгарманын тилиндеги стилистикалык кызматы конкреттүү мисалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу аныкталат.

Көркөм адабий стиль тилдик бирдиктерди жана каражаттарды пайдалануу мүмкүнчүлүгү боюнча функционалдык стилдердин калган түрлөрүнөн кескин өзгөчөлөнөт. Көркөм чыгарманын тили образдуулукка, таасирдүүлүккө, экспрес-сивдүү-эстетикалык касиеттерге ээ. Эмоция жана экспрессия кубулуштары - көркөм стилде өтө кеңири колдонулат, аны чыгармачылык менен пайдалануунун натыйжасында автордун чыгарманы жазуудагы алдыга койгон идеялык максаттуулугу ишке ашат. Тактап айтканда, чыгарманын эстетикалык кабылдоосун курчутат. Ар кандай көркөм чыгарманын идеялык күч-кубаты окурман тарабынан өздөштүрүлөт. Адамдын сулуулукка, болгондо да көркөм сулуулукка, «кеп сулуулугуна» болгон табити калыптанат. Демек, инсанды ар тараптан тарбиялоо мүмкүнчүлүгүн чыгарманын тили аркылуу иликтөө диссертациянын актуалдуу-лугунун негизин түзөт.

Диссертациялык иштин негизги максаты - Ч.Айтматовдун талдоого алынып жаткан чыгармаларындагы морфологиялык каражаттардын көркөмдүк өзгөчөлүк-төрүн стилдик өңүттө аныктоо жана анын көркөм кептеги эстетикалык функциясын ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн бул максатын жүзөгө ашырууда төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

- морфологиялык стилистиканын теориялык негиздерин ачып берүү;
- морфологиялык кубулуштардын т.а., атооч сөздөрдүн көркөм чыгармадагы ролун, кызматын көрсөтүү;
- Ч.Айтматовдун кыргызча жазылган жана кыргызчага которулган чыгарма-ларына морфологиялык стилистиканын табиятына ылайык талдоо жүргүзүү;
- атооч сөздөрдүн жазуучунун чыгармаларында колдонулуш статистикасын берүү менен, андан теориялык тыянактарды чыгаруу;
- лексикалык маанини туюндуруучу зат, сын, сан, ат атооч сөз түркүмдөрүнүн ар биринин көркөмдүк табиятын иликтөө аркылуу Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилдик жана стилдик бөтөнчөлүгүн ачып берүү.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору. Диссертациянын теориялык жана методологиялык негиздерин көркөм чыгарманын тилине жана стилистикага тиешелүү жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги негизги жоболор, теориялык көз караштар түзгөн. Диссертациядагы илимий жоболор, тыянактар, аныктамалар, сөз түркүмдөрүнүн классификациялары Ч.Айтматовдун чыгармасынын мисалында мүнөздөлдү. Иликтөө ишин жүргүзүүдө салттуу

лингвистикалык баяндама, сыпаттама, семан-тика-стилистикалык, салыштырма жана сөз-образ жана статистикалык методдору колдонулган.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Изилдөө ишибиздин объектисин Ч.Айтматовдун чыгармаларынын кыргызча жазылган «Биринчи мугалим», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Бетме-бет» чыгармалары жана кыргызчага которулган чыгармаларынын материалдары түзүп, предметин ушул чыгармалардын тилинин морфологиялык стилистикасынын жыйынтыктары түзөт.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертацияда Ч.Айтматовдун чыгармала-рынын тилинин морфологиялык өзгөчөлүгү, стилдик табияты жагынан биринчи жолу изилдөөгө алынган. Кыргыз тил илиминдеги морфологиялык стилистикага конкреттүү материалдын негизинде кеңири аныктамалар, түшүнүктөр берилип, жаңы табылгалар, байкоолор тилдик фактылар менен далилденген. Булар боюнча алынган илимий пикирлер жана тыянактар, изилдөөнүн жыйынтыгы конкреттүү мисалдардын негизинде бекемделген.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистика боюнча жиктелиши, чыгармаларда сөз түркүмдөрүнүн колдонулушу, морфологиялык стилистиканын теориялык жагы Ч.Айтматовдун чыгармала-рында практикаланышы аркылуу жазуучунун стили аныкталып берилет.
- Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилинде эмоционалдуу-экспрессивдүү боёктуу сөздөр түрдүү стилдик маанилерде колдонулуп, стилистикалык жактан тандалмалуу болот.
- Ч.Айтматовдун чыгармасынын тилине колдонулуш чөйрөсү чектелген тилдик бирдиктер мүнөздүү. Жазуучунун стилдик ¼зг¼ч¼лігін¼ басым жасалат.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси. Аталган изилдөөнүн илимий баалуулугу, баарыдан мурда, морфологиялык стилистиканын табият-маңызын ачып берүүдө көркөм кеп стилинин өзгөчөлүгүн, т.а., ал адабий тилдин бардык функционалдык стилдерин өз ичине камтый турган, жалпы улуттук тилдин адабий жана адабий эмес формаларынын бардык тилдик каражаттарын пайдаланууга мүмкүнчүлүгү бар кептик өзгөчө стиль экендигин жеткиликтүү илимий деңгээлде далилдей алгандыгында, конкреттүү мисалдарга ар тараптуу талдоо жүргүзүү аркылуу атооч сөз түркүмдөрүнүн (зат, сын, сан, ат атооч ж.б.) стилдик кызматын аныктап бергендигинде, диссертациянын жоболору келечекте мындай багыттагы изилдөөлөргө илимий негиз болорлугунда жатат.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын жана жыйынтыктарын окуу процессинде кеңири пайдаланууга болот. Тактап айтканда, орто мектептерде кеп маданиятын, атооч сөз түркүмдөрүнүн колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, көркөм тексттердин теориялык маселелерин өтүүдө, жогорку окуу жайларында кыргыз лексикологиясы, морфологиясы, кеп маданияты жана стилистикасы ж.б. филоло-гиялык дисциплиналарды окутууда жана аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо изилдөөнүн материалдары

жана теориялык жоболору чоң жөлөк болору шексиз. Ошондой эле ишти түшүндүрмө, поэтикалык жана жазуучунун жекече сөздүгүн түзүүдө да пайдаланса болот.

Изилдөө ишинин апробациясы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча республикалык жана регионалдык илимий конференцияларда докладдар, билдирүүлөр жасалды жана бир тобу адистештирилген Ош МУнун басылмаларында жарык көрдү. Изилдөөнүн багытына байланыштуу маселелер боюнча 2001-жылдардан тартып, Ош МУнун кыргыз филологиясы факультетинин студенттерине «Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы» жана «Ч.Айтматовдун чыгармалары улуттук мектептердин кыргыз тил сабагында» деген темада атайын курс, атайын семинарлар өтүлөт. Диссертация Ош МУнун кыргыз тил илими, кыргыз адабияты, кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун усулу, мамлекеттик тил жана кеп маданияты кафедраларынын кошмо жыйынында, Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз тил илими кафедрасында, Кыргыз Респуликасынын УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңешинде талкууланган.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Диссертациялык изилдөөдө Ч.Айтматовдун кыргызча жазылган жана кыргызчага которулган чыгармаларынын тилине илимий жактан баа берүүсі, иште конкреттіі материалдарга талдоо жіргізіі аркылуу алынган теориялык жоболор, тыянактар изилд¼¼чінін жекече салымы болуп эсептелет.

Иштин негизги мазмуну. Диссертациялык иш киришүүдөн, эки баптан, корутунду бөлүмдөн, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИЛИМИЙ ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бапта «Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы зат атоочтун стилистикасы» баяндалат.

1.1. Морфологиялык стилистиканын проблемалары. Ар бир илимдин тарыхы бар болгон сыяктуу стилистиканын да илим катары жаралуу жана ¼нігіі тарыхы бар. XX кылым тил илиминде стилистиканын кылымы болуп калды. Орус тил илиминде стилистиканын проблемаларына В.В. Виноградов, Л.Г. Барлас, Б.Н. Головин, И.Б. Голуб, А.И. Ефимов, М.Н. Кожина, Д.Э. Розенталь, В.В. Одинцова, Г.Я. Солганик, В.П. Москвин, Н.Н. Романова, А.В. Филиппов сыяктуу тилчи-стилисттер илимий анализдерди жүргүзүп келишкен. Түрк тилдеринин стилистикасынын изилдениши XX кылымдын экинчи жарымынан башталды. Казак тилинин стилистикасы боюнча Р.Г. Сыздыкова, Ф.М. Мусабекова, Н.Х. Демесинова, М.С. Сергалиев жана башкалар изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Ф.М. Мусабекованын «Казак тилиндеги зат атоочтун стилистикасы», «Казак тилинин практикалык стилистикасы» иштелип чыкты. Стилистика багытында мындай ийгиликтер өзбек, азербайжан, татар ж.б. тилдеринде да жаралды. Кыргыз тилинин стилистикасынын башаты илимпоздор Б.М. Юнусалиев, С.Давлетов, Х.Карасаев, А.Жапаров, академик Б.Ө. Орузбаеванын айрым эмгектери менен тикеден-тике байланыштуу. Албетте, жогорку окумуштуулардын көркөм чыгармалардын тилине арналган алгачкы эмгектери таза стилдик же стилистикалык планда изилденбеген. Негизги басым талдоого алынган чыгармалардын лексикасына коюлгандыгын баса белгилейбиз. **Морфологиялык**

стилистика - тексттеги сөз түркүмдөрүнүн категорияларынын жана разряддарынын (түрлөрүнүн) стилдик мүмкүнчүлүктөрүн изилдөөчү илимий тармак. Морфологиялык стилистиканын негизги проблемаларынын бири - морфологиянын көрктүүлүк каражаттарын белгилөө. Кыргыз тилинин морфологиялык стилистикасынын парадигмасы бири-бирине карама-каршы коюлган **китептик - орток** жана **орток - сүйлөшүү** белгилерин камтыган эки гана баскычтан турат.

1.2. Ч.Айтматовдун чыгармаларында зат атоочтун колдонулушу. Кыргыз стилистикасы телчигүү доорун башынан кечирип жаткандыгы белгилүү. Ал эми көркөм чыгарманын морфологиялык стилистикасына алгачкылардан болуп, (Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 1983, 74-76) деген жыйнакка кирген Н.Шаршеевдин «Көркөм чыгармалардын лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү» деген макаласында талдоо жүргүзүлгөн. Сөз түркүмдөрүнүн стилистикасынын ордун стилдин түрлөрүндө берет.

Зат атооч сөздөр көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде тилдик активдүү көркөм каражат катары кызмат аткарат. «Анын мындай өзгөчөлүгүнүн объективдүү себеби- сөз түркүмү катары категорияларынын өнүккөндүгү жана сын атооч, сан атооч жана этиш сөздөрү үчүн кепте таяныч сөз болгону. Экинчиден, зат атооч сөздөрдүн - конкреттүү жана абстрактуу, энчилүү жана жалпы ат, жандуу жана жансыз зат болуп бөлүнүшү» менен шартташканын Т.Аширбаев белгилейт. (Аширбаев, 2001, 8). Мисалы: *Толгонайдын жер–эне менен болгон маегин* келтирели:

- *Ооба, **жер энем**, унчукканда кантер элем. Мен эле жалгыз болсом экен – **согуштун кесепети** тийбеген бир да **үй-бүлө**, бир да адам калган жок эле го. Башкасын айтпай эле коёюн, **дүйнөнүн** өйдө-төмөнү менен эч кандай иши жок кезинде, тили жаңыдан чыккан кичинекей **балдар** да, ошол балыр сүт **бөбөктөр** да, ырдап койчу десең, каңырык түтөтүп:*

*«Ак **көйнөгүм этеги***
Элбир - желбир этеди.
Аскерге** кеткен **атамдын
*Бир кабары келеби?» - деп какшап турса, кимдин **жаны** карайбайт да, бүлүк салган **душманга**: «Сени канабы!» - деп, ким кекенбейт («С.Ж», 81-б).*

Мында, *жер–энем, согуштун кесепети, үй-бүлө, адам, дүйнөнүн, иши, тили, балдар, бөбөктөр, көйнөгүм, этеги, аскерге, атамдын, кабары, жаны, душманга* деген зат атоочтордун түрдүү категориялык, тактап айтканда, жак, таандык, сан, жөндөмө категорияларынын көрсөткүч формаларын колдонуп, кептеги эмоционалдык боёктуулукту арттырган. Ошентип зат атоочтун грамматикалык категорияларынын формалары жазуучунун чыгармаларында сүрөткердин көркөм чеберчилик таянычы катары кызмат аткарып, каармандардын кебиндеги эмоционалдык кошумча маанилерди реалдаштырууда өзгөчө мааниге ээ болгон.

1.3. Зат атоочтун жөндөмө категориясынын стилистикасы. Көркөм чыгарманын тилинде зат атоочтун жөндөмө категориясы да ар түрдүү стилдик мааниге ээ. Кыргыз тилинде атооч жөндөмөнүн нөлдүк формасы (жөндөмө мүчөсүнүн жоктугу) көркөм чыгармаларда сейрек болсо да, табыш жөндөмөнүн көрсөткүчү менен синонимдеш колдонулган учурлар кездешет. Жазуучу бул ка-

ражаттарды өз ара алмаштырып колдонуп, чыгарманын тилине сүйлөшүү стилинин боёктуулугун берет. *Мисалы: Биздин* ***айыл*** *Ак-Жар тоо этегинде суулар шаркырап аккан чоң тектирде, андан ылдый-туурасынан суналган Кара-Тоого чейин - түзөң өзөн, темир жол кеткен казактын сары талаасы («Б.М», 3-б).*

Каармандын кебинде **айыл, Ак-Жар, суулар, өзөн, темир жол, талаасы** деген атооч жөндөмөдөгү сөздү кеңири колдонуу аркылуу пейзаждык сүрөттөөнү көр-сөтүп, орток маанилүүлүккө ээ.

Илик жөндөмөнүн мүчөлөрү кепте толук түрүндө, толук кыскарган түрүндө жана толук эмес кыскарган түрүндө (варианттарында) колдонулуп, текстте стиль жаратуучу каражат катары кызмат кылат. Көркөм стилде автордук кепте илик жөндөмөнүн мүчөсүнүн толук түрү талап кылынат. *Мисалы: Бир күнү кызыгып, мен дагы* ***Даниярдын*** *жанына дөбөгө чыгып отурдум («Ж», 152-б). Бул көпчүлүккө белгилүү илимпоз* ***аял (аялдын)*** *биздин айылдан экенин, кыз кезинде шаарга кетип, кийин окумуштуу болгонун анча-мынча угуп жүргөм («Б.М», 7-б). Илик жөндөмөдөгү сөздүн жөндөмө мүчөсүнүн толук жана толук эмес кыскарган түрү Ч.Айтматовдун чыгармаларында сүйлөшүү стилин жаратуучу өзгөчө ыкма катары кеңири колдонулат. Көркөм чыгармаларда барыш жөндөмөсү да стилдик өзгөчөлүктөргө ээ болот. Мисалы: Алардын айылдан кеткендегисин эстегенде жүрөгүмө кайрат толуп, мен дагы ошолор сыяктуу өз таалайым үчүн кыйын жолго чыгууга тайманбай бел байладым.*

- Мен окууга кетем! - дедим, мен ***апама****. Сүрөтчү болгум келет, сүрөтчүнүн* ***окуусуна*** *барам,* ***атама*** *да ушуну айтып кой («Ж», 195-б).* Каармандын кебинде барыш жөндөмө аркылуу орток маанилүүлүктү көрсөттү.

Табыш жөндөмө көркөм чыгармаларда текстке сүйлөшүү стилинин белгисин киргизүү максатында бул жөндөмөнүн кыскарган формасы колдонула берет. Жазуучу чыгармаларында бул жөндөмөнүн көрсөткүчүн толук жана кыскарган формада пайдаланып, каармандардын көркөм образын элестүү чагылдырган жана кепке сүйлөшүү стилинин белгисин берүүдө. *Мисалы: Мен күн баткыча отунга дагы бир сапар барып келе салайын, - деп Дүйшөн* ***орок (ороктy, орогун), жибин (жипти)*** *алып, талаага басып кетти («Б.М», 15-б).* Автор каармандын кебин жекелештирүү максатында табыш жөндөмөсүнүн кыскарган формасын орток мааниде колдонду.

Жатыш жөндөмөнүн мүчөсү барыш жөндөмөнүн мүчөсүнө синонимдик катышта келет жана кыймыл-аракеттин уңгу сөзгө карата багытталганын туюнтат. *Мисалы: Деңиз кылаалап ырдаганга не жетсин. Деңиз баарын түшүнөт. Жүрөктөн чыккан ыр болсо,* ***деңизде*** *жарашып калат («К.К.Б.К», 148-б).* Бул сүйлөмдө **деңизде // деңизге** синонимдеш келет.

Чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү кепте кыскарган жана толук түрлөрү активдүү колдонулат. *Мисалы: Жана Данияр менен Жамийланы* ***сүрөттөн*** *тирүү сыяктуу көргөн учур мээме ушунчалык кадалган экен, көз алдыма баягы август түнүндөгү гүлдөгөн талаа келип, Даниярдын от менен жалын алып шаңшыган обону кулагыма угулгансып жатты («Ж», 195-б).* Автор **сүрөттөн** деген чыгыш жөндөмөнүн толук формасын колдонуп, каармандын кебин жекелештирип берип, сүйлөшүү стилинин белгисин көрсөттү. Ч.Айтматов зат атоочтун жөндөмө мүчөлөрүнүн синонимдеш-тигин колдонуп, чыгармада сүйлөмдөрдү стилдик

жактан орундуу пайдаланып, автордук кепте, каармандын кебинде, пейзаждык сүрөттөөлөрдө тилдик каражаттарды чеберчиликте керектеген.

1.4. Зат атоочтун сан категориясы. Көркөм чыгармада кептин боёктуулук таасирин күчөтүүдө бул категориянын аткарган кызматы зор. Ар кандай көрүнүштөрдүн, кубулуштардын жана түшүнүктөрдүн сан жагынан болгон өзгөчө-лүгүн, персонаждардын ички сезиминдеги маанилердин берилишинде тилдик көркөм каражат катары автордун жана каармандын кептеринде бул категориянын көрсөткүчтөрү активдүү колдонулат. Талдоого алынып жаткан чыгармалардагы автордук сүрөттөөлөрдө, баяндоолордо жана каармандардын кептеринде заттык маанидеги абстракттуу түшүнүктөр жана жаратылыш кубулуштарынын аталыштары жекелик сан формасында ийкемдүү колдонулуп, кептин эстетикалык таасирин арттырат. *Мисалы: Чын эле бүгүнкү жылдыздуу төбөдө кандайдыр бир алп* ***дыйкан*** *кырмандан толо кучак* ***саман*** *көтөрүп өткөнсүп, себеленип чууруп калганда,* ***топон*** *көзгө даана көрүндү.* Сүрөткер каармандын кебинде **дыйкан, саман, топон** деген зат атооч сөздөрдү жекелик формада берип, бирок көптүк маанини туюндурган. «Кылым карытар бир күн» романындагы Казангаптын кең пейилдүүлүгү, иштермандыгы турмушта көптөгөн адамдарда кездешерин белгилөөгө болот.

Көптүктүн мүчөсү менен адамдардын кайсы бир тобуна мүнөздүү түрдүү сапаттар белгиленет. Ошол жалпы сапат энчилүү атка **-лар** мүчөсүнүн уланышы менен автор тарабынан чеберчиликте берилген: Казангап ошондой адам болчу. Азыр андайды таппайсың. *Азыр* ***Казангаптар*** *жок. Мына акыркысын көмгөнү алпаратабыз. Жер алдына жашырып берип, коштошор сөзүңдү айтасың, ошону менен оомийин! («К.К.Б.К», 86-б).* Автор каармандын кебинде көптүктүн **-лар** мүчөсүнүн адам аттарына жалганышы аркылуу бир доордогу окшош мүнөздүү инсандардын тобунун өзгөчөлүгүн көрсөткөн. Тилдик бул категорияны автор элдин чыныгы улуттук жана психологиялык өзгөчө белгилерин көрсөтүүдө баалуу материал катары чыгармада жумшай алган.

1.5. Зат атоочтун таандык категориясынын орду. Зат атоочтун таандык категориясы ар түрдүү маанилерди билгизет:

1. Уңгу (негиз) аркылуу туюндурган бир же бир нече заттын үч жактын бириндеги бир же бир нече затка (адамга) менчиктелгендигин, башка жактагылардын ага (аларга) тиешеси жоктугун билгизет. *Мисалы:* ***Тилегибизге*** *жетсек, менин да Субанкулум ушундай саман көтөргөн дыйкан болсо, кырмандын бетинен биринчи иргеп алган саманды кучактап басканда, так ушундай береке төгүлгөн жол чубап келсе деп, ойлонуп жатты («С.Ж», 77-б).* Жазуучу каармандын кебиндеги **тилегибизге** деген сөз 1-жактын көптүк санында берилип, Толгонайдын келечектеги ой-мүдөөсүн, үмүт тилегин, кыялдануусун сүрөттөдү.

2. Уңгу (негиз) аркылуу туюндурулган, эч кимге менчиктелбеген бир же бир нече затка үч жактын бириндеги бир же бир нече заттын өздөрү тиешелүү, таандык экендигин билгизет. *Мисалы:* ***Мекеним*** *бул ишти мага ишенип тапшырганы үчүн сыймыктанам («С.Ж», 103-б).* Каармандын кебин жекелештирүүдө, ички эмоциясын берип, **мекеним** деген сөз аркылуу стилдик жактан орток манилүүлүктү берди.

3. Уңгу (негиз) түрүндө турганда жөн гана атоо маанисиндеги сөздөргө 1-жак-тын жекелик түрүнүн **-ым** таандык мүчөсүн улаганда эмоциялык-

экспрессивдик кошумча сапат пайда болуп, жактыруу, жакшы көрүү, кумарлануу, урматтоо, сыйлоо маанисиндеги оң эмоциялуу **айым, күнүм, чолпонум, жарыгым, кубатым, канатым, тирегим, берекем, көлөкөм** сыяктуу сөздөр пайда болот. Мисалы: *«Кош, **чырагым**! Кош гүл сүйгөн келиним, кош маңдайыма сыйбаган **чолпонум**! Аман бол, багың ачылсын, этегиң көгөрсүн, аман бол, кайыр кош! Ай, жигит, баламды кор кылба! Каргайм, каргышым тиет!» деп жаттым («С.Ж», 118-б).* Автор каармандын кебинде **чырагым, чолпонум** деген сөздөр аркылуу каалоо тилек айттырды. Ички оң эмоцияны боёктуу, эмоционалдуу берди. *Мисалы: **-Жамийлам, жаным-калкатайым, кызыл гүлүм, Жамалтай!** – деп, Данияр кыргыз менен казакта болгон эң назик аттарды сүйгөнүнө ар-ноодо. Мен дагы сени алда качан сүйгөм, өмүрүмдө көрбөсөм да, окопто жатып сени ойлогом! Көрсө, менин сүйгөнүм тууган жеримде тура! Көрсө ал сен экенсиң, **Жамийлам, Кызыл гүлүм**!*

***Бүркүтүм!** Шаңшыган **бүркүтүм!** Бери болчу, көзүңдү көрсөтчү! О, шаңшыган **бүркүтүм!** («Ж», 188-б).* Жазуучу каармандардын кебинде жак таандык мүчө уланган сөздөр аркылуу Данияр менен Жамийланын бири-бирине жүрөгүнүн тереңинен оргуштап чыккан кептери экспрессивдүүлүктүн негизги түгөйү болгон ички эмоциялык баалоосу өтө жогорку деңгээлде сүрөттөлөт. Автор Даниярдын сырдуу ыйык махабатын тимеле бири-бирине өмөчөктөрү үзүлүп түшүп, сөз берметтери аркылуу **«Жамийлам, жаным – калкатайым, кызыл-гүлүм, Жамалтай! »** - деп, өзүнүн жүрөгүнүн тереңиндеги ыйык сезимин билдиргенин эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөр менен берди. Ал эми автор Жамийланын кебинде **бүркүтүм** деп канаттуунун эң ыйыгы, асылы, кырааны бүркүткө теңеп, Даниярды эркелетип, өзүнүн жакшы көрүү сезимин билдирген оң эмоциялуу боёктуу сөздөрдү чеберчилик менен пайдаланып, каармандардын эркелетүүсүн эмоционалдуу, экспрессивдүү сөздөр аркылуу керектеди.

4. Жак таандыктын **-ым** мүчөсүн улоо менен кээде түз мааниде алганда терс, жактырбаган же кемчиликти көрсөтүүчү сөздөрдү өтмө мааниде колдонуп, көбүнчө балдарга карата эркелетүү маани берген **бучугум, күчүгүм, тантыгым, жаманым, кыйыгым, тентегим** ж.б. сыяктуу оң эмоциялуу сөздөр пайда болорун профессор Ж.Мамытов баса белгилеген. *Мисалы: - **Күчүгүм, күчүгүм!** Көрдүңөрбү, кичинекей бөлтүрүктөр сага ойнойбуз деп келишкен турбайбы («К», 246-б).* Автор каармандын кебинде **күчүгүм** деген сөздү наристени эркелетүүдө колдонду. (Мамытов, 1999, 218).

1.6. Адам аттарынын стилистикалык өзгөчөлүктөрү. Адамдардын энчилүү аттары тилде жалаң гана атоо маанисинде эле колдонулбайт. Алардын кепте колдонулушу стилистикада эң маанилүү болуп эсептелет. Бул тууралуу В.В. Вино-градов көркөм чыгармалардагы каармандардын аттарынын, фамилияларынын, кошумча аттарынын стуруктуралык өзгөчөлүктөрү өтө татаал жана кызыктуу стилистикалык көрүнүш экендигин баса белгилейт. (Виноградов, 1981, 38). «Саман-чынын жолу» чыгармасындагы адам аттарынан **Толгонайдын** атына кыскача токтолсок: Жазуучу башкы каарманга Толгонай деген атты ыйгарган. Атына заты жарашкан. **Толгонай** деген ат кулакка жагымдуу, ошону менен бирге эле, **толгон, ай** деген сыяктуу асыл зат, элдин космологиялык түшүнүктөрүнө, коздук, сулуулук, асылдык жөнүндөгү туюмуна ылайыкталып берилген. Азыр да Толгонайдын таасириби, Толгонай аттуулар абдан көп

учурайт. Жазуучу өз каармандарына ылайык жагымдуу аттарды ыйгаруу үчүн биринчи кезекте эл ичинде эзелтен бери колдонулуп, элдин жаркын мүдөөлөрүнө, үмүт-тилектерине, салт-санаасына, ишеним көз карашына, турмуш-тиричилигине шайкеш келген традициялык аттарга кайрылган. Чыгармаларындагы ар бир каармандын атынын маанисине, стилдик жагына басым жасалат. Сүрөткердин кейипкерлеринин ысымдары адабий тилдин функционалдык стилдеринде белгилүү бир норманын чегинде колдонулат жана көркөм чыгарманын стилинде ошол стилдин белгилерин жаратуучу тилдик каражат катары каралат.

1.7. Сөз жасоо стилистикасы. Кыргыз филологиясында сөз жасоо морфоло-гиянын предмети катары каралып келгендиктен, биз да стилистиканын бул проблемаларына академик Б.Ө. Орузбаеванын сөз жасоо боюнча жазылган эмгектериндеги илимий тыянактарга таянуу менен иликтөө жүргүздүк. (Орузбаева, 2000, 28). Сөз жасоочу синонимдеш мүчөлөргө Б.Суранчиева биринчи изилдөө ишин жүргүзүп, айрым мүчөлөрдүн синонимдеш өзгөчөлүгүнө кеңири токтолгондугун белгилейбиз. (Суранчиева, 1971, 8-12). Синонимдеш мүчөлөрдүн айрым бир мүчөлө-рүнө мисалдарды жазуучунун чыгармаларынан келтирүүгө болот. Мисалы:

-луу // -ман (кадырлуу - кадырман) Анткени, ошондо жаңы мектептин **кадырлуу** төрүндө мен эмес, сиз да эмес, башкалар да эмес – биринчи мугалимибиз Дүйшөн аксакал отуруш керек эле («Б.М», 42-б). *Ал кишилердин арбагын сыйлап, сеники, меники дебей эки үйдү тең адилеттүү башкарып, айылдагы эски нускалуу* ***кадырман*** *байбичелердин бири («Ж», 140-б).* Сөз жасо-онун лексика-семантикалык жана синтаксистик жолдору тилде маанилүү роль ойнойт. Ошентсе да, стилистикалык планда сөз жасоонун морфологиялык жолу өзгөчө мааниге ээ. Ушул аспектиден алып караганда, сөз жасоо стилистикасы-нын башкы проблемасы сөз жасоочу мүчөнүн кептеги боёктуулугун аныктоо болуп саналат. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөрдүн табияты ар түрдүү. Алар өнүмдүүлүгү, башка тилдерден өздөштүрүлгөндүгү, өз ара синонимдешти-ги, функционалдык стилдерге таандык экендиги, орток маанилүү-лүгү, эмоцио-налдуулугу ж.б. белгилери боюнча бири-биринен айырмаланат. Алардын мындай өзгөчөлүктөрүнүн кептеги ар кандай стилдик белгилерин да **сөз жасоо стилистикасы** изилдейт. Эмоционалдык ачык белгиге ээ болгон мүчөлөр **(-ке: апаке, энеке)** *Мисалы: «Эне!* ***Энеке!*** *Айтпагын мага эчтекеңди! Унчукпа! Айт-па!» - деп колун жаңсап, жүгүрүп келди да, аттын жалын чеңгелдеп, башын менин тиземе жөлөп, шолоктоп ыйлады («С.Ж», 91-б).* Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөрдүн синонимиясын кыргыз тилиндеги мүчөлөр менен өздөштүрүлгөн мүчөлөр да түзөт. Бул аффикстер: **-кор, -кеч, -поз, -ман, -стан, -кана, -кор, -дар, -бан, -ма, -кой.** *Мисалы:* ***Доктуркана*** *анда суунун аркы өйүзүндө, чоң кыштакта эмес беле («С.Ж», 131-б).* Мындагы белгиленген **док-туркана** деген сөз орток маанилүү. Ар бир келтирилген мүчөлөргө жазуучунун чыгармасынан алынган сүйлөмдөр аркылуу талданып берилет.

1.8. Сөз жасоо стилистикасынын парадигмасы. Парадигма (гр.үлгү). 1. Бир сөз түркүмүнө таандык форма түзүү үлгүсү болгон флексия өзгөчөлүгүнүн системасы. 2. Бир эле сөздүн сөз өзгөртүүчү формалар менен өзгөрүшү. Сөз жасоо стилистикасынын парадигмасы үчкө бөлүнүп каралат: **орток стиль, ки-**

теп стили, сүйлөшүү стили. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстердин жана башка тилдерден өздөштүрүлгөн суффикстердин жана префикстердин көбү сөз жасоо стилистикасынын парадигмасында **орток стилистикалык** мааниге ээ. Бул мүчөлөр менен адабий тилдин бардык стилдеринде колдонулуучу сөздөр жасалат. Тилдеги мындай көрүнүш ошол мүчөлөрдүн боёктуулугунун орток (нейтралдуу) мааниде экендигин далилдейт.

Китеп стилине ыктаган сөз жасоочу мүчөлөр, негизинен илимий түшүнүктөрдү, терминдерди, кесиптик жана абстракттык маанидеги сөздөрдү ж.б. жасоого катышат. *Мисалы: Ага **Абдуталип Куттыбаев** капа болбоду («К.К.Б.К», 102-б). **Жолдош окуучулар** аңгеменин аягында мен дагы бир ирет Алтынай Сулаймановнанын катына кайрылгым келет («Б. М», 44-б).*

Сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ болгон мүчөлөр уңгуга жалганып, кичирейтүү, эркелетүү, мыскылдоо, кемсинтүү, урматтоо, жалыныч ж. б. у. с. маанилерди туюнтат. Эмоционалдуу-экспрессивдик жана субъективдүү баалоочу мүчөлөрдөн куралган **-көй (илимкөй), -чек (иничек), -кай (балакай), -ча (китепче)** мүчөлөрдү кошууга болот. *Мисалы: - Эй, **иничек**, - деген ошондо, - согуш өзү бүтүп баратыры, болбосо сени кайра жиберет белем, ким билет («К.К.Б.К», 56-б). Кан-тейин, **балакай,** кудай, жаныңы аман койсун, бирок бөркүңдөй эле көр, сени пенделик тиричилик өзү эле сопу кылып коёт, анткени аякта бир сындырым нанды да мээнет менен таап жеш керек эле («К», 90-б).*

1.9. Зат атоочтун жасалышынын стилистикасы. Зат атоочтун жасалышынын жалпы маселелеринде академик Б.Орузбаева, С.Кудайбергеновдордун эмгектерине таянуу менен, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын негизинде зат атооч жасоочу мүчөлөрдүн стилистикалык кызматтары берилет. Сөз жасоодогу морфологиялык, синтаксистик жолдору өз-өзүнчө талданып, мисалдар менен далиденип, парадигма, коннотациялары чечмеленип көрсөтүлөт.

Зат атоочтун синоним сөз жасоочу мүчөлөрү. Бир катар зат атоочтордо биринин ордуна экинчисин колдонууга мүмкүн болгон, бирок андан сөздөрдүн мааниси олуттуу түрдө башкача стиль болуп кетпеген синоним сөз жасоочу мүчөлөр бар.

-чылык // -лык, -чы // -кеч, -чы // -кер, -чы // -кор. Мисалы: **-чы // -кор: нашачы // нашакор.** *Бирок бир айласын таап, бу кылмышты токтотуп калыш бөтөн **нашакорлордун** ой-пикирин өзгөртүп, тазалап алыш колунан келбесине көзү жетип турду («К», 114-б). Ошентип жергиликтүү эл айткандай, он беш жыл эле илгери бул арам нерсени, же **нашачылар** айткандай, жаман чөптү чылымдыкка болобу, же башка бирдеме болобу, жыйноо эч кимдин оюна келчү эмес («К», 44-б).* Мисалы: орус тилиндеги **-чик, -ист** мүчөлөрү зат атоочтордо **-чы** мүчөсү менен алмашылып, алмашылбай да колдонулат: **футболист // футболчу.** *Мисалы: Чыгаан аттын даңкы **футболчунун** даңкына тектеш («Г», 51-б).* Автор Танабайдын кебинде күлүк атты **футболистке** салыштырууда. Сүрөткер чыгармаларынын тилинде зат атоочтордун синоним сөз жасоочу мүчөлөрүн стилдик жактан максаттуу керектеген.

Зат атоочтун эркелетүү, кичирейтүү маанисиндеги мүчөлөрү

1. -чак. Бул мүчө эркелеткендикти, кичирейткендикти (ал аркылуу жаш экендикти) билгизет. *Мисалы: Сен кимдин баласы элең **иничек?** («Ж», 184-б).* Каар-мандын кебинде **иничек** деген сөз берилип, сүйлөшүү стилин көрсөттү.

2. -тай. Бул тууган-туушкандыкты билгизген бир аз сөздөргө **(апатай, агатай, акетай)**, көбүнчө өзүнөн кичүү адамдын ысымдарына жалганып, ызаттагандыкты, урматтагандыкты, эркелеткендикти, кичи пейилдик, сылыктык менен кайрылган-дыкты туюндурат. *Мисалы: Акындардын чебери, **Раймалы агатай**, сендей акын болсом деп, көптөн көксөп келемин («К.К.Б.К», 256-б).* Кейипкердин кебиндеги **Раймалы агатай** сүйлөшүү стилин ээ.

3. -бай мүчөсү да тууган-туушкандыкты билгизген сөзгө, адам аттарына жалганат да, жогорудагы **-тай** мүчөсүнө синоним боло алат: *Жамийла эркелеп, **акебайлап** аларды өөп да жатты, бирок тигилер ага карабай аны ансайын сууга күүлөтүп ыргытышты («Ж», 173-б).*

4. -й мүчөсү: ага+й, эже+й. Бул сөздөр көбүнчө мугалимдерге урматтоо менен кайрылуу маанисин туюндурат. **- Агай!** – деп кыйкырган оозумду баса, ээрге турамдан арта таштап, үстүмдөн зылдай колу менен баса отурган түлкү тебетейге кошулуп, беркилер да аттана жөнөштү («Б.М», 36-б).

-аке, -еке, -ке мүчөлөрү: *Данике (Данияр), Каке (Картаңбай), Танаке (Танабай), Эдике (Эдилбай).* Бул мүчө тууган-туушкандыкты билгизген кээ бир сөздөргө жалганганда негедир өзгөрүүгө учурабайт: - *Танаке, сизде сөзүм бар («Г», 165-б).* Автор каармандын кебинде Танабайды **Танаке** деп оң эмоцияны урматтагандыкты көрсөттү. - ***Апаке**, ак сүтүңдөн айланайын апакем, деп баштаптыр («С.Ж», 102-б).*

-кай, -ай мүчөлөрү: ***Жүк** ташыгычты Үтүк, же **Үтүтай** деп коюшат экен («К», 50-б).* Жазуучунун чыгармаларындагы кейипкерлеринин аттарына зат атоочтун эркелетүү, кичирейтүү маанисиндеги мүчөлөрү жалгануу менен берилген мисалдар стилдик жактан эмоциялык-экспрессивдүүлүккө ээ болуп, түркүн түстүү боёктуулукту алып келет.

Зат атоочтун синтаксиситик жол менен жасалышы.

Татаал зат атоочтор өз ичинен **кош, кошмок, кыскартылган, бириккен зат атооч** болуп төрткө бөлүнөт.

А. Кош зат атоочтор. *Мисалы: Айтарым эле ушул: эртең кампадан аскерге кеткендердин **бала-чакасына** азыраак эгин бөлүштүрүп беребиз («Б.Б», 218-б),* Мисалдардагы келтирилген кош зат атооч сөздөр сүйлөшүү стилине мүнөздүү экендигин белгилөөгө болот.

Б. Кошмок зат атоочтор. *Таң аткыча келиним экөөбүз бир тыным албай, **темир жолдун** боюнда ары-бери жүгүрүп жүрдүк («С.Ж», 78-б).*

В. Кыскартылган зат атоочтор. Кыскартылган сөздөр зат атоочко гана мүнөздүү. *Мисалы: **МТСтен** сыйлыкка алган велосипедин минип, эртең менен Касым комбайнын көздөй кетип жатат эле, бир топ өктөм келиндер аны колдон кармап алышты («С.Ж», 57-б). **Колхоз** уюшулгандан аталарыбыз короо-жайларды бир жерден тургузушуптур («Ж», 140-б).* Кошмок жана кыскартылган зат атооч сөздөр стилистикалык жактан дээрлик китептик стилге көбүрөөк ыкташат, жазуучунун чыгармаларынын тилинде аз кездешет.

Г. Бириккен сөздөр. Ф.М. Мусабекова бириккен сөздөр жөнүндө: «Бул сөздөр-дүн сыры этимологиялык талдоо аркылуу гана аныкталат… Айтайын де-

ген ойду ыкчамдап, кыскартып айтуу үчүн бириккен сөздөрдү жүйүр колдонобуз… Бириккен сөз менен анын түшүндүрмөсүн алмаштырып айтууда стилдик айырмачылыктар болбой койбойт… Сөздөрдүн биригүүсү аркылуу келген адам аттарына байланыштуу жеке сөздөр да контекстте стилдик максатта колдонулат. Алар коомдук жагдайды билдирүү үчүн, кейипкердин мүнөзүн ачуу үчүн, комедиялык образ жасоо, көркөмдүктү түзүү, мыскыл, кемсинтүү маанилерди айкын берүү үчүн жумшалат», - деп белгилейт. М.Ауэзовдун чыгармаларындагы **Бойбермес, Бөрибасар, Жүндибай, Көкжал** деген аттарды алалы, бул - лакапка айланган аттар. «Түнки сарындагы» болуштун айлында эшикте жүргөн малчы жигиттерге коюлган аттары да ылайыктуу деп, кемсинткендиктен атаган дейт. (Мусабекова, 1982, 136). Бириккен сөздөр Ч.Айт-матовдун чыгармаларында кеңири колдонулган. *Мисалы: Жол боюндагы дөңсөгө **кайнене** келин болуп, акыл чечмекке отурдук («С.Ж», 110-б).* Ошентип жазуучунун кебинде бириккен сөздөр көп санда керектелет, белгилүү бир учурда жагдайга жараша стилдик максатта пайдаланарын белгилөөгө болот.

Сүрөткердин улуттук тилди эң бийик даражада билгендиги зат атооч сөздөргө грамматикалык категориялардын көрсөткүчтөрүн удаалаш жалгап, стилдик каражат катары ийкемдүү иштете алгандыгынан да ачык көрүнөт. Чыгармада мындай каражаттар каармандардын кептик портреттерин жаратып, анын тилин байытып турат.

Экинчи бапта «Зат атоочтон башка атоочтордун стилистикалык табияты» каралат.

2.1. Сын атоочтун Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы орду. Көркөм чыгар-манын тилинде сын атоочтордун колдонулушу боюнча башка сөз түркүмдөрү сыяктуу, тилдик өзгөчөлүгү кездешет. Көркөм чыгармаларда сын атооч сөздөр мейли нагыз, мейли функционалдык маанилери боюнча, өздөрүнүн стилдик касиетинде ар кандай жолдор менен колдонуларын Н.Шаршеев белгилеген. (Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 1983, 76). Сын атоочтордун стилистикалык мааниси көркөм жана публицистикалык стилдеги тилдик экспрессиянын (көркөмдүгүнүн) булагы болуп эсептелет. Сын атоочтор эң бай сөз түркүмү жана чыгармаларда каармандарды сүрөттөөнүн эң керекетүү тилдик каражаты болуп кызмат аткарат. Көркөм адабиятта сын атооч эпитет катары көпчүлүк сүрөттөөлөрдө жана табияттын сулуулугун көрсөтө билүүдө колдонулат. Жазууучу чыгармаларында сын атоочторду символдук максатта кеңири пайдаланганын байкоого болот. *Мисалы: **Аруу** жууп, **ак** кепиндеп, арбакка ак пейилден кызмат өтөш өлгөндүн жаннатка жетишине да, тирүүнүн көңүлү ток калышында да жол ачар пейил деп билген киши аяган жок («Г», 7-б).* Автордук кепте Чоро жөнүндө болуп **аруу, ак** деген сын атооч сөздөр аркылуу кыргыздын салтында өлүктү жашыруунун да өзүнчө сый-урматын кылып, тиги дүйнөгө узатканын ак кепиндеп, аруу жуулары жөнүндө **ак** түстүн берилиши жанаттан орун алышына шарт түзүү деген символдоштуруу аркылуу берилди. Сын атооч пейзаж түзүүнүн да каражаты боло алат. Алар аркылуу түстүк да, үндүк да, сезимдик да пейзаждар түзүлүп, символдоштурууну дагы тереңдетет. Маселен, «Биринчи мугалим» повестинде **эски булак, тунук булак** деген сөздөр Алтынайдын кебинде берилет. *Мисалы: «Буларды айтып жатканым, көп кырдуу күндөлүк турмуштун кызыктуу убаракерчилигинде жылдар өтүп, күн өтүп,*

мен эч убакта унутпас ыйык нерсени эсимден чыгарбасам да, анын таасири солгун тартып, мезгилдин куму баскан ***эски булак*** *өңдүү көзү бүтөлө берген. Аны мен кече жакында айылга барып ошондо гана сездим» («Б.М», 44-б).* Каармандын кебинде Дүйшөндү ошол **«эски булакка»** теңейт. *Мисалы: Кош, биринчи мугалимим, кош биринчи мектебим, кош балалык чагым, кош жер кыртышынын астында көзү ачылбай калган* ***тунук булак*** *өңдүү, эч ким билбеген менин биринчи, менин наристе сүйүүм («Б.М», 41-б).* Автор каармандын кебинде **тунук булак** деген сөз аркылуу эч кимге айтылбаган сыр учугун чубаган тилдик каражаттар менен окуучусунун мугалимине болгон аруу таза сезими айтылып боёктуу сүрөттөлдү. Демек, **«тунук булак» - Дүйшөн мугалимдин символу.**

2.2. Сын атоочтун даражалары. Стилдик жактан жай даража бейтарап болот да, заттык белгинин өлчөмүн гана туюндуруп, стилдин бардык түрлөрүндө бирдей деңгээлде колдонула берет. Жазуучунун чыгармаларында жай даражадагы сын атоочтор кеңири колдонулуп, ар түрдүү стилистикалык кызмат аткарган. Мисалы: *Ырас айтасың эне, - деди ал, - чоң кишилер го эмне үчүн калганын түшүнөт, ал эми балдар кайдан билсин, дүйнөң эч кандай куулук – шумдугу менен иши жок («С.Ж», 93-б).* Автордук кепте **чоң** деген сын атооч колдонулуп, стилдик жактан орток маанилүүлүктү көрсөтөт. *Бул түнү дүйнөнүн ар кайсы жеринде ар кандай жакшы да, жаман да иштер болгон чыгар, тарыхтын ар кандай улуу да, арзыбас да окуялар өтүп жаткан чыгар, ал эми биздин айылыбызда мына ушундай шойкон түн болду («С.Ж», 94-б).* Каармандын кебинде **жакшы, жаман, улуу, арзыбас** деген сын атоочтор колдонулуп, сүйлөмгө стилдик жактан боёктуулукту берет, бул сөздөр орток маанилүү.

Сын атоочтун басаңдатма даражасы да, жазуучунун эмгектеринде ар түрдүү ыкмаларда берилет. Жыл мезгилдерин сүрөттөөдө, ар түрдүү образдарды түзүүдө, ар кандай башка сүрөттөөлөрдө стилдик ыкма катары пайдаланылат. *Мисалы: Аңыздын четинде апапакай,* ***кызгылтым*** *бүр ачып өскөн гүлкайырларды Алиман жыйнап алып, бир убакытта, менден уялгансып, буудай арасы менен унчукпай кетип бара жатат («С.Ж», 56-б).* Толгонайдын кебинде Алимандын гүлдү жакшы көргөндүгүн, гүлдөрдүн ичинен кызгылтымын тергенин сүрөттөп берип, сүйлөмгө стилдик жактан фон берет. Сын атоочтун салыштырма даражаларынын да өзүнчө стилдик өзгөчөлүктөрү бар. *Мисалы: Өзгөчө бизге окшогон чечек балдар* ***чоңураак*** *жигиттерге теңталашып жүргөндү мыктылык көрөт эмеспи («Ж», 153-б).* Каармандын кебин жекелештирип берүүдө **чоңураак** деген сөздү пайдаланды, сөз сүйлөшүү стилине ээ. Салыштырма даражаны калемгер чыгармаларында тилдик каражат катары чеберчиликте пайдаланган.

Күчөтмө сын атооч сөздөрдүн биринчи муунунун кайталанышы аркылуу жасалса, мындай сын атооч сөз көбүнчө сүйлөшүү стилинде, көркөм чыгармада каармандын да, автордун да кебинде колдонула берет. Күчөтмө даражаны жасоочу бөлүкчөлөрдүн табияты да күчөтүү маанисиндеги сөздөрдүн сын атооч сөздөргө айкашы ар түрдүү. Мисалы: **эң, аябай, өтө, абдан** деген сыяктуу бөлүкчөлөр өз ара синонимдеш абалда келип, колдонулушу боюнча адабий стилдин бардыгында жолуга берет. *Мисалы: Бул теректердин түбүндө менин өмүрүмдүн* ***эң бир*** *сыйкырдуу чагы калгандай, эстеген сайын кайра баштан эскергим келет («Б.М», 4-б). Берки күчүгүм, Жайнак болсо,* ***өтө бир шайыр****, ачык –*

айрым жигит болуп өстү («С.Ж», 55-б). Каармандын кебинде **өтө бир шайыр** деген күчөтмө даража аркылуу адамдын мүнөзүн боёктуу көрсөттү, сүйлөшүү стилине мүнөздүү. *Күздүн жаан-чачынсыз, шамалсыз күнүндө Ысык-Көл **көпкөк, таптаза** болуп, бейкут жаткан эле («К», 251-б).* Пейзаждык сүрөттө¼дө көлдүн өңү-түсүн **көпкөк, таптаза** деген күчөтмө даражалар аркылуу боёктуу көрсөттү, бул сөз сүйлөшүү стилине мүнөздүү. ***Сулуунун сулуусун** алдыңа кармап берсе да карап койбойсуң («К.К.Б.К», 38-б).* Бул белгиленген күчөтмө даража сөз сүйлөшүү стилине мүнөздүү. Сүрөткер чыгармаларында сын атоочтун даражаларын каармандардын кебинде, кийим-кечесин, мүнөзүн, кылык-жоругун, өңү-түсүн сыпаттоодо, мүнөздөөдө, пейзаждык сүрөттөөлөрдө стилдик жактан орундуу, боёктуу, көрктүү, фон, түс берүү менен керектеген.

2.3. Сын атоочтун жасалышы. Сын атоочтун морфологиялык, синтаксистик жол менен жасалышына иште орун берилип мисалдар аркылуу талданган.

Сын атоочтун жасалышындагы синоним мүчөлөр. Сын атооч сын-сыпатты билгизгендиктен, сөз жасоочу мүчөлөрдүн өз ара синонимдик катыштын түзүлүшүнө бир кыйла ыңгайлуу келет. Андай мүчөлөр өздөрүнчө оттеноктук өзгөчөлүктөргө ээ болсо да, бирдей эле негизге жалганып, өз ара алмашылып колдонулган учурлар да кездешет: **-лак // -луу, таштак // таштуу:** Мисалы: *Конуш **таштак** жерде экен, менин тапкан казыгым эчтекеге деле жарабады («Б.М», 37-б). Жылкы буттарын асманды каратып баспай, саздуу жерди былчылдатып, **таштуу** жерди тарсылдатып, жер тепсеп басчу болду («Г», 18-б).*

-кер // -луу: айыпкер // айыптуу: *Азыр да өйдө карай албай, өзүн ушул элдин астында **айыптуу** сезгенсип, чоочун немедей, жоолугу менен оозун катып, Сейде унчукпай отурду («Б.Б», 205-б). Иерусалимдин дин уламасын муруттары менен кошо чакыртып алып, ме, өзүңөрдүн **айыпкериңерди** алгыла да, кандай бүтүм кылсаңар ошондой иш кылгыла деп колдоруна кармата бериш опоңой эле иш эмеспи («К», 144-б).*

Жазуучу чыгармаларынын тилинде сын атоочторду каармандардын мүнөзүн, кебете-кешпирин, сырткы келбетин, кийим-кечесин, буюмдарын, пейзаждык сүрөттөөдө жеткиликтүү, образдуу колдонуп, чыгармага өзгөчө көрк берип, окурмандын сезимине таасир этүүчү жагдай жаратып, аны ачып берүүдө стилдик боёк, өң-түс, фон берип турганын байкоого болот.

2.4. Сан атоочтун Ч.Айтматовдун чыгармаларында колдонулушу. Сан атоочтор кыргыз филологиясында сан жагынан чектелүү болгону менен кепте активдүү колдонулат. Окумуштуу Н.Чечейбаева сан атоочтор да турмуштук эң зарыл түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр катары кепте өздөрүнүн стилистикалык сапатын ачат деп белгилейт. (Чечейбаева, 1978, 110). Сан атоочтор да стилдик максатта пайдаланылат. Сан атоочтордун стилистикалык активдүүлүгү, эгерде сөз түркүмү окуяларды сүрөттөө үчүн колдонулса, көркөмдүгү дагы күчөйт. Сан атоочтордун каармандардын жүрүш-турушун, алардын сырткы келбетин сүрөттөөдө колдонулушу чындыкка жакындаштырат жана «чыныгы жашоо» жөнүндө иллюзияны түзөт. *Мисалы: Ушул күз **эки** жыл үзгүлтүктөн кийин, мен кайра мектепке жүрө баштадым («Ж», 189-б).*

2.5. Сан атоочтун түрлөрү. Эсептик сан атоочтор сан атоочтун калган түрлөрүнө салыштырганда, кыргыз адабий тилинин бардык стилдеринде колдонула бере тургандыгы менен айырмаланат. Көркөм чыгармаларда тарыхый реалдуулукту туюнтуу же улуттук колоритти берүү максатында архаикалык эсептөө системасын пайдалануу сейрек болсо да, кездешет. **Бирдин үчү** деген сан атооч беш деген түшүнүктү туюнтарын окумуштуу Н.Чечейбаева К.К. Юдахинге шилтеме берип далилдейт. (Чечебаева, 1978, 7-8). Мында **бирдин үчү** (чүкө) - беш деген санды билдирет. Ал эми **алты** деген санды **бирдин үчү бир** чүкө деген сөз айкаштары билдирет, - деп көрсөткөн. Кыргыз эли жылкынын, уйдун, бугунун жана төөнүн жашын анык-тоодо сан атооч менен кошо **асый** сөзүн айтат. Мисалы: **бир асый, үч асый**. Мындай эсептөө системасында **асый** деген сөздүн өзү **беш** деген сандык түшүнүктү туюнтат да, андан мурда келген сан атоочту төрткө кошуп, ошол жаныбардын жашы чыгарылат: Азыр ***тогуз асыйга*** *жакындап, - бар келбети чымыраган күчкө толуп жетилип турган күн («К.К.Б.К», 28-б).* Борондуу Каранардын жашы **отуз төрт жашка** жакындап калганын Ч.Айтматов улуттук колоритти сактаган архаикалык эсеп системасы боюнча жогоркудай туюнтуп, эстетикалык эффект жаратты. **Жүз жана миң** сан атоочторунан мурда келген бир сан атоочу көркөм, публицистикалык жана сүйлөшүү стилдеринде түшүрүлүп айтылып, текстке сүйлөшүү кебинин белгисин киргизет. *Мисалы: Убадасын болсо тартынбастан берди:* ***жүз*** *тубар койдон* ***жүз ондон*** *козу, ар бир койдон үч килограммдан жүн өткөрөм деп айтыш оңой аткарып көр эми. Ар бир кой аман тууп, төлү аман болсун де («Г», 107-б).* Жазуучу Танабайдын сөзүндө милдеттемесин алууда ар **бир жүз** тубардан **бир жүз ондон** козу дегенде **бир** сан атоочу түшүрүлүп стилдик жактан сүйлөшүү кебинин белгисин берди. Каармандын кебин жекелештирип көрсөттү. Формула - килешелер **миң** жана **жүз** тилибизде калыптанып бүткөн. Ошондуктан алкоо, ыраазычылык билдиргенде **жүзгө чык, миң ырахмат** деп айтылат. *Мисалы: Бирок, а кезде ошентип жеткенине* ***миңден бир ыраазы*** *(«К.К.Б.К», 56-б).* Ал эми көркөм чыгарманын тилинде пайдаланылган сан атоочтор тике сандык түшүнүктү туюнтуу үчүн колдонулат. *Мисалы: Орбитада жападан–жалгыз калып, изилдөөлөрүмдү жүргүзүп жатканыма мына* ***беш айдын жүзү бир жүз отуз жети*** *күн болду («К.К.Б.К», 89-б). Булар орто эсеп менен* ***жүз отуз – жүз элүү*** *жашка чыгат, кээ бирөөлөрү* ***эки жүз*** *жыл жашайт экен («К.К.Б.К», 91-б).* Автордун көрсөтүлгөн сандарды сүйлөм курамында керектеп, **беш жүз** сан атоочунун **жарым миң, жарты миң** сан атооч сөзү менен синонимдеш колдонулушу текстте сүйлөшүү стилинин маанисин берет.

Иреттик сан атоочтор адабий тилдин бардык стилдеринде колдонула берет жана текстте заттын иретин же кыймыл-аракеттин аткарылуу катарын туюнтат. *Мисалы: Анын үйү суунун аркы маңдайында* ***экинчи*** *бригаддын көчөсүндө («Б.М», 6-б). Бул иш* ***1924-жылы*** *болгон. Ооба, мен жакшы билем, так ошол жылы («Б.М»,11-б).* Көркөм стилде татаал сан атоочтун башында келген бир саны түшүрүлүп айтыла берет. *Мисалы: Бир топ жылдан кийин,* ***элүү жетинчи*** *жылдарда Елизаров Афанасий Иванович жазып алды («К.К.Б.К», 149-б).* Каармандык кепте стилдик максат менен сөздүн башында **бир миң тогуз жүз** сан атоочу түшүрүлүп берилген.

Жамдама сан атоочто сандык мааниге караганда заттык маани басымдуу. Көркөм стилде татаал сан атоочтун башында келген бир саны түшүрүлүп айтыла берет. Жамдама сан атоочтор сан жагынан өтө аз. Алар сүйлөшүү стилинде жана көркөм чыгармаларда кеңири колдонулат. Китеп стилдеринде өтө сейрек пайда-ланылат. *Мисалы:* ***Экөөбүз*** *ар кимибиз өз-өз үй-бүлөбүзгө кат таштап кетели («К.К.Б.К», 53-б).* Каармандын кебиндеги **экөөбүз** деген сөз сүйлөшүү стилин берет. Жамдама сан атоочтор текстте жамдоо, жалпылоо, айрым учурда белгисиздик маанилерин туюнтууда керектелерин көрсөтөт.

Топ сан – сүйлөшүү жана көркөм стилдерде гана активдүү болот. *Мисалы: Анда азыркы биздин айылыбыз турган жерде* ***он-он беш*** *түтүн жатакчылар болоор эле («Б.М», 11-б).* Автор **он-он беш** деген топ сандарды берүү менен ошол учурдагы айылдын жашоочуларынын санын болжолдоп, Алтынайдын кебинде көрсөттү, сүйлөшүү стилине ээ.

Чамалама сан атооч. Жыйырма чакырымдай *боз талаа менен жүрүп отуруп, төмөндө жаткан Кара-Тоонун капчыгайынан өтүп станцияга барыш керек («Ж», 156-б).* Сүрөткер кейипкердин кебинде **жыйырма чакырымдай** деген чамалама сан атоочту колдонуп, баруучу жолду божомолдоп берди, сүйлөшүү стилине ээ. *Өрөөнгө батпай,* ***миңдеген*** *үзөнгүлөр кагышып, түмөндөгөн миң сан жоокерлер чырактай көздөрүн жалындатып, эл менен, журт менен коштошту («Ж», 170-б). Мен көргөндө Алтынай Сулайманова чачына ак кирип, толмоч тартып* ***элүүлөргө*** *таянып калган киши экен («Б.М», 7-б).* Автордук кепте ***элүүлөргө*** деген чамалама сан атооч каармандын жашын болжолдоп көрсөттү, сүйлөшүү стилине ээ.

Бөлчөк сан атооч. Бүтүндүн бөлүгүн эсептөө үчүн турмуштук практикада эсептик сандарга **чейрек, бөлүк, үлүш, жарым** жана **жарты** деген сөздөр кошулуп колдонулат. *Мисалы: Көрсө кара кагазы* ***жарым*** *ай мурун колхозго келген экен, Москвадан нары чабуулда Ореховка деген кыштакта каза тааптыр («С.Ж», 89-б). Мейли* ***бир кочуш*** *дан - ал да пайда, күзүндө ошол бир кочуштан* ***бир пуд*** *эгин алсак, азыркынын эсесин кайтарып алганыбыз ошол болбойбу деген гана ойдомун («С.Ж», 96-б).* Сүйлөм-дөрдөгү көрсөтүлгөн бөлчөк сандар сүйлөшүү стилин берет. Сан атоочтун түрлөрүн сүрөткер чыгармаларында каармандын кебинде, жаш өзгөчөлүгүн берүүдө, буюмдардын, заттардын өлчөмүн, эсебин, санын көрсөтүүдө орундуу керектеген.

2.6. Ат атоочтун Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы берилиши. Ат атоочтун тилдеги эң керектүүлүгү мына мында турат: биринчиден, көп сөздү маанисин өзгөртпөй туруп, аз сөз менен берүү жагынан ат атоочтор сөздөрдү артыкбаш кайталабоого алып келет; экинчиден, тездетүү, кыскартуу ролу жагынан ал шарттуу түрдө жазуудагы скорописке жакын, үчүнчүдөн, сүйлөмдөгү кээ бир сөздөрдү улам кайталап отурбастан, анын маанисине карата ат атоочтун түрлөрү аркылуу берүүнүн стилдик ролу да чоң, ошондуктан ат атооч оозеки кепте жана адабий тилде да кеңири колдонуларын С.Кудайбергенов баса белгилеп көрсөтөт. (Кудайбергенов, 1960, 7). Ат атооч сөздөрдүн кепте колдонулушу кептин контексти менен жана кепке катышуучулардын диалогдогу өз ара мамилелерине тыгыз байланыштуу болгондуктан, ат атоочтун бардык түрлөрү кепте стилистикалык максатта бирдей колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Эмоция-

экспрессивдүүлүк жаратууда жактама, шилтеме жана сурама ат атоочтор өзүнчө стилдик маанилерге ээ экендигин белгилеген. (Ажыбаева, 2003, 60)

2.7. Ат атооч, анын түрлөрү. Жактама ат атоочтор көркөм чыгармада окуялардын баяндалышына карата өз орду менен берилүүгө тийиш. Себеби алардын ар бири өздөрүнчө стилдик оттенокторго ээ. ***Биз силерди*** *жакшылыкка багыштап тиккенбиз («Б.М», 43-б).* Биз ат атоочу кээде сылыктык үчүн **«мен»** ордуна колдонулат, бул сөз орток маанилүү боёктуулукка ээ. ***Мен*** *азыр философия илиминин докторумун, ар кандай коомчулук милдеттерим бар...(«Б.М», 44-б).* ***Сен*** *бул жерге келген сайын, ар качан башкача болуп келчүсүң («С.Ж», 80-б).* Жер эне, Толгонайга (**сен** деген ат атооч) аркылуу кайрылып, өңү-түсүнө көңүл буруп, аяп автор монолог аркылуу берип, сүйлөмдө **сен** деген жактама ат атоочту колдонду, сүйлөшүү стилине таандык. **Ал** ат атоочу кепте кыскарып, а формасында келип, текстке сүйлөшүү стилинин боёгун киргизет. *Мисалы: А биздин балдар окуп, эл сурап, өкмөт болот беле? Кой айланайын, башыбызды катырба?.. («Б.М», 12-б).* Каармандын кебинде **а** деген **ал** ат атоочунун ордуна колдонулуп, диалогддо берилип, каармандын сырткы жактырбаган эмоциясын берип, сүйлөшүү стилинин боёктуулугуна ээ. Ал ат атоочуна жак - таандык жана көптүк мүчөлөрдүн уланып, кепте колдонулушунда сүйлөөчүнүн сыпайгерчилиги, сылыктыгы туюнтулат; - Кой, Толгонай, азыр ыйлаганың болбос. **Ал** ый башка ый болчу, адамдын өмүрүндө ал бир гана жолу боло турган ый. **Силер** ат атоочу кепте дайыма эле сылык-сыпалыкты туюнта бербейт. *Мисалы: - Жылкычылык менен койчулуктан башыңар көтөрүлбөс болгон соң башында партияга өтүп* ***силерге*** *суутуп койду беле. Акырында партиядан кууп салды, мына* ***силердин*** *кесепетиңерден балаңар өсө албай отурат.* ***Силердин*** *эмнеңер кетип жатты эле. Бир чал-кемпир жатыры жайлоодо,* ***силер*** *үчүн быякта биз шорломой болдук («Г», 180-б).* Жазуучу Танабай менен келининин диалогдук кебинде келинин кайнатасына **силер** деген ат атоочу аркылуу кайрылып оройлук, какшык, кемсинтүүчүлүк кошо берилди.

Шилтеме ат атооч. Кыргыз тилинде шилтеме ат атоочтордун (**бу, ошо, ушу, тиги, ал**) мааниси ар түрдүү. Ат атоочтун бул түрүнүн кыскарган түрү формалары (варианттары) кепке сүйлөшүү стилинин боёгун берерин бөлүп көрсөтүшкөн. *– Мен силерди жардам бергиле деп жатам.* ***Тээ тиги*** *байдан калган жаман атканаы оңдойлу, көпүрө салыш керек, отун керек... - Ой, жигит коё турчу! –Сатымкул кераяк дагы да чырт түкүрүнүп, жумулган көзүн – ымдап-ымдап алды. –* ***Бу*** *мектеп ачам деп кыйкырасың, үстүңдө тонуң жок, астыңда атың жок, айдап койгон жериң жок, көздөп алган малың жок, сен эмне жылкы тийип оокат кыласыңбы? –Оокатым эптеп өтөр. Өкүмөт мага маяна төлөйт. –* ***А*** *мына ошондой де! («Б.М», 13-б).* Автор мейкиндик жактан сүйлөөчүгө алыс турган затты (байдан калган жаман атканаы) **тээ тиги** деген шилтеме ат атооч аркылуу чогулган элге Дүйшөндүн кебинде пайдаланды. **Бу** деген **бул** деген жактама ат атоочтун кыскарган варианты. Автор диалогдо Дүйшөн менен элдин ортосунда каармандын кебинде **ал, а** деген ат атоочтун кыскарган формасын керектеди.

Сурама ат атооч. Б.Н. Головин сурама ат атоочтор кээде бүтүн бир сүйлөмгө же болбосо бүт бир баяндамага да тиешелүү болушунун мүмкүндүгүн белгилеген. (Головин, 1976, 366-367). Мындай учурда ат атоочтун белгисиз

нерсени суроо үчүн колдонулгандыгы конкреттүү мааниси аңгемеде баяндалган мазмун боюнча аныктайт. *Мисалы: **Ким**, Лёнкабы? Бала эмей эле балээ ал («К», 76-б).* **Ким** сүйлөшүү стилин берет. Көркөм чыгармаларда жана сүйлөшүү стилинде айрым сурама ат атоочтор жак мүчөнү кабыл алуу менен риторикалык суроолуу сүйлөм түзгөнгө катышат. Мындай ыкма аркылуу сүйлөөчүнүн ою сыйымдуу берилет, башкача айтканда, сүйлөөчүнүн өкүнүч, таң калуу, ыраазы болбоо ж.б.у.с. сезимдери ошол сурама ат атоочтордун маанисине сыйдырыларын берген. *Мисалы: Жанагы жигит **кандай неме** экен? («С.Ж», 323-б).* Сурама ат атоочтор кепте суроолуу сүйлөм түзүү үчүн гана эмес, сөз болгон жагдайга баа берүү, аны сыпаттоо, көркөмдүүлүк берүү максатында да колдонулган.

Аныктама ат атоочтордун көбү адабий тилдин функционалдык стилдеринде орток мааниде колдонула берет. Алардын айрымдары гана варианттарга жана синонимдеш түгөйлөрүнө ээ. Алар **бүтүн, бүт, бүткүл, бардык, ар кайсы – ар кандай** ат атоочтору. Бул жуптардын экинчилери сүйлөшүү тилине көбүрөөк ыктайт: Ат атооч ар сандык жалпылыкка кирүүчү заттын бөлүнүшүн билдирет. **Ар** өз алдынча колдонулбайт, дайыма башка сөздөр менен бирге келет **ар ким, ар кандай, ар нерсе, ар бир, ар кайсы.** *Буердин ар бири жылгасы менен жыбыты, **ар бир** ташы тааныш («К.К.Б.К», 278-б). Асман тиреген Ала-Тоо өзүнүн улуулугу менен жөн эле таң калтырбады, жөн эле суктандырбады, андан ары **ар кандай** ойго салды («К.К.Б.К», 279-б).* Белгиленген аныктама ат атоочтор стилистикалык табияты боюнча орток маанилүү боёктуулукка ээ.

Таңгыч ат атоочтор. ***Эч ким** унчукпай баары тең тымтырс болушту («Б.М», 13-б). Ушул күнгө чейин бул сүрөттү **эч бир** көргөзмөлөргө да берген жокмун, ал тургай айылдан туугандарым келгенде, көздөн далдалап бекитип коём. Анча эле жашыргандай эмнеси бар, уяттубу деп кокус оюңарга кетип жүрбөсүн, жок бул сүрөттүн **эч кандай** ыксыз жайы деле жок, же болбосо, ага «көз тийип» кетет дегидей ал бир ашкан укмуш да эмес («Ж», 138-б)* Автор **эч бир, эч кандай** таңгыч ат атоочтор стилдик жактан максаттуу керектеген, орток маанилүү.

Белгисиз ат атоочтор кыргыз тилинде сан жагынан башка ат атоочторго салыштырмалуу көптүгү менен өзгөчөлөнөт. Бул ат атоочтор жагдайга ылайык керектелет. *Мисалы: Ошол үн этпеген тынчтыкта **алда ким** үшкүрүп койду: «Согушка кетет экенбиз да!» Анын сөзүнө эч ким жооп кайтарбады («С.Ж, 64-б). Колго жумшак **бир нерсе** урунду, баштыктагы эт экен («Б.Б», 235-б).* Автордук кепте **бир нерсе** деген белгисиз ат атоочту колдонду, орток маанилүүлүккө ээ. Жазуучу чыгармаларында ат атоочту стилдик жактан орундуу керектеген.

Корутунду бөлүгүндө изилдөөдөн алынган жыйынтык чыгарылды. Ч.Айтма-товдун жалпы элдик тилге болгон мамилесинин өзгөү - өтө терең жана ар тараптуу. Анын чыгармаларынан иргеп алган тил каражаттары жана тилдин морфологиялык стилистикадагы грамматикалык жаңы табылгалары автордун жекече стилдик өзгөчөлүгүн белгилейт. Жалпылап айтканда, көркөм сөздүн чебери Ч.Айтматовдун чыгармалары өзүнүн бийик көркөмдүк эстетикасы, жалпы адамзаттык мазмундуулугу менен катар улуттук дүйнө таанымды, каада-салттардын философиялык маңызын чыгарманын тилинде чагылдырууда атооч сөз түркүмдөрүн пайдалангандыгы, тилдин стилдик жагын да, жогорку чеберчиликте өздөштүрүп терең ачып бергендиги менен баалуу.

Диссертация боюнча жарык көргөн илимий эмгектер:

1. Зат атоочтун категорияларынын Ч.Айтматовдун чыгармаларында колдо-ну-лушу. // Изденүүдөгү сапарлар. Эл аралык тоолор жылы менен Ош МУнун 10 жылдыгына арналган илимий-теориялык конференциянын материалдары. - Ош, 2002.
-118-123-бб.

2. Ч.Айтматовдун чыгармаларында ат атооч сөздөрдүн колдонулушу. // Индия Кыргызстан: Взаимодействие цивилизаций. Материалы четвертой международной научной конференции к 135-летию со дня рождения Махатмы Ганди. - Вестник
Ош ГУ. - Ош, 2004. Часть 1. -185-186-бб.

3. Ч.Айтматовдун чыгармалары улуттук мектептердин кыргыз тил сабагында. // - Бишкек, Айат. 2005. -100 б.

4. Сан атоочтун Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы орду. // Ош МУнун жар-чысы. - Ош, 2005. - №4. -177-180-бб.

5. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинде сырдык сөздөрдүн колдонулушу. // Ош МУнун жарчысы. - Ош, 2006. -№1-2. -84-87-бб. (Авторлошу Б.Үкүева)

6. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинде этиштин өзгөчө формаларынын колдонулушу. // Ош МУнун жарчысы. - Ош, 2006. -№1-2. -106-108-бб.

7. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинде сын атоочтун даражаларынын берилиши. // Ош МУнун жарчысы. - Ош, 2006. - №3. -199-202-бб.

8. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы сөз жасоо стилистикасынын табияты. // ОшМУнун жарчысы. - Ош, 2007.- №2. -57-60-бб.

9. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы адам аттарынын стилистикалык өзгөчө-лүктөрү. // Ош МУнун жарчысы. - Ош, 2007. - №2. -60-63-бб.

10. Ч. Айтматовдун чыгармаларында морфологиялык стилистиканын пробле-
малары. // Ош МУнун жарчысы. - Ош, 2008. - №4. -79-87-бб.

11. Зат атоочтун эркелетүү, кичирейтүү мүчөлөрүнүн Ч.Айтматовдун чыгар-маларында берилиши. // Ош МУнун жарчысы. - Ош, 2008. - №4. -77-79-бб.

12. Ч.Айтматовдун чыгармаларында зат атоочтун таандык категориясынын керектелиши. // - Адабият жана искусство маселелери. Вопросы литературы и искус-ства. - Бишкек, 2008. - №4-5. -95-98-бб.

Р Е З Ю М Е

Нармырзаева Курманжан Жыргалбаевна

Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы (Атооч сөз түркүмдөрүнүн материалында)

10.02.01 – Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: *морфологиялык стилистика, парадигма, коннотация, сөз жасоо стилистикасы, сөз жасоо парадигмасы; орток, китептик, сүйлөшүү сөздөрү, каармандардын кеби, автордук кеп, пейзаждык сүрөттөө, синонимдеш сөздөр, синонимдеш сөз жасоочу мүчөлөр, эмоционалдуу-экспрессивдүү боёктогу сөздөр.*

Изилдөөнүн объектиси катары Ч.Айтматовдун «Биринчи мугалим», «Жамийла» ж.б. повесттери, ал эми предмети катары ушул көркөм чыгармалардын текстиндеги атооч сөз түркүмдөрүнүн стилистикалык бөтөнчөлүктөрү тандалып алынды.

Иштин максаты: Ч.Айтматовдун чыгармаларында морфологиялык каражаттардын көркөм-функционалдык жана экспрессивдүү-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн сыпаттоо болуп саналат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө бир нече жаңы илимий натыйжалар алынды:

- Ч.Айтматовдун повесттеринин тили морфологиялык стилистиканын өңүтүндө талданды;
- дүйнө сүрөтүн тиешелүү деңгээлде көркөм чагылдыруу үчүн морфологиялык каражатттарды тандоодогу жана колдонуудагы стилист-жазуучунун чеберчилиги аныкталды;
- морфологиялык стилистиканын теориялык негиздери жазуучунунун чыгармаларын иликтөөдө колдонулду жана толук ишке ашырылды;
- талданып жаткан чыгармаларда атооч сөз түркүмдөрүнүн түрлөрүнүн жана категорияларынын стиль түзүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрү сыпатталды;
- тилдин сөз өзгөртүүчүлүк жана сөз жасоочулук бирдиктеринин колдонулушундагы көркөм-эстетикалык жана экспрессивдүү-стилистикалык башталыштардын биримдиги белгиленди;
- чын дүйнөнү көркөм өздөштүрүүдөгү, окуяларды, фактыларды жана жагдайларды сыпаттоодогу көркөм образдарды түзүүдөгү атооч сөз түркүмдөрүнүн орду жана ролу баса көрсөтүлдү.

Эмгекте Ч.Айтматовдун чыгармаларына мүнөздүү атооч сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык стилистикасынын бөтөнчөлүгү тууралуу жаңы жана керектүү маалыматтар толук берилди.

Иштин теориялык баалуулугун морфологиялык стилистика боюнча изилдөө-лөрдүн жалпыланышы, алардын натыйжаларынын Ч.Айтматовдун повесттерин стилистикалык жактан талдоодо колдонулушу, жазуучуга мүнөздүү стилдин көркөм- экспрессивдүү бөтөнчөлүгүнүн аныкталышы айгинелейт. Ал эми эмгектин практикалык мааниси мындагы тыянактардын жана натыйжалардын стилистиканын ЖОЖ-дук курсун өтүүдө, жазуучунун тилин, стилин үйрөнүүдө колдонуунун мүмкүн-чүлүгү менен түшүндүрүлөт.

Р Е З Ю М Е

Нармырзаева Курманжан Жыргалбаевна

Морфологическая стилистика языка произведений Ч.Айтматова (На материале именных частей речи)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – Кыргызский язык

Ключевые слова: *морфологическая стилистика, парадигма, коннотация, стилис-тика словообразования; парадигма словообразования, нейтральные, книжные и разговорные слова, речь персонажей, авторская речь, пейзажная зарисовка, синонимичные слова, синонимичные словообразовательные аффиксы, эмоционально-экспрессивно окрашенные слова.*

Объектом исследования являются повести Ч.Айтматова «Первый учитель», «Джамиля» и другие, а предметом работы – стилистические особенности морфологии именных частьей речи в тексте этих произведений.

Цель работы – выявление и описание художественно-функционального и экспрессивно-эстетического своеобразия морфологических средств языка в произве-дениях Ч.Айтматова.

В процессе исследования получены некоторые новые научные результаты:

- проанализирован язык повестей Ч.Айтматова с точки зрения морфологической стилистики;
- определено мастерство писателя–стилиста в подборе и использовании морфологических средств языка для адекватного художественного воссоздания картины мира;
- раскрыты теоретические основы морфологической стилистики в аспекте ее реализации в тексте произведений писателя;
- охарактеризованы стилеобразующие возможности разрядов и категорий именных частей речи в рассматриваемых произведениях;
- выявлено единство художественно-эстетического и экспрессивно-стилисти-ческого начала в функционировании словоизменительных и словообразовательных единиц языка;
- определены место и роль именных морфологических категорий в художест-венном освоении действительности, в описании событий, фактов и ситуаций, в создании художественных образов.

В работе содержатся новые данные о своеобразии морфологической стилистики именных частей речи, характерной только для произведений Ч.Айтматова.

Теоретическое значение работы состоит в обобщении исследований по морфологической стилистике, применении их результатов в стилистическом анализе языка повестей Ч.Айтматова, в определении художественно-экспрессивного своеобразия стиля писателя. Практическое значение исследования заключается в возможном использовании содержащихся в них выводов и результатов в вузовском курсе стилистики и в изучении языка и стиля писателя.

R E S U M E

Narmyrzaeva Kurmanjan Jyrgalbaevna

Morphological stylistics of the language of Chyngyz Aitmatov's works (On the basis of the nominal parts of speech)

Claiming for a scientific degree of the candidate of sciences in philology
(speciality 10.02.01 Kyrgyz language)

Key words: *Morphological stylistics, paradigm connotation, stylistics of word formation, word formation paradigm: neutral, bookish and colloquial words, character's speech, author's speech, landscape description, synonymous word formation, affixes, emotionally expressive coloured words.*

The object of the research is short stories written by Aitmatov "The first teacher", "Jamilya" and others. Stylistic peculiarities of the nominal parts of speech' morphology in the texts of the works under consideration are the subject of the work.

The aim of the work is finding and describing artistic- functional and expressive-esthetic originality of the language' morphological means in Chyngyz Aitmatov`s works.

In the process of research some new scientific results are obtained:

- The language of Chyngyz Aitmatov's stories is analyzed from the morphological stylistics point of view.
- Mastery of the writer-stylist in choosing and using of the language morphological means for adequate artistic world picture recreation is defined;
- Theoretical basis of morphological stylistics in the aspect of its realization in the text of writer`s works are revealed;
- Style forming possibilities of ranks and categories of parts of speech are characterized in the works under consideration;
- Unity of artistically- aesthetic and expressive -stylistic origin in the functioning of word changing and word forming units of language is found out;
- The place and role of nominal morphological categories in artistic mastering of reality, in the description of events, facts and situations in the creation of artistic characters are identified.

  The work contains new data of originality of morphological stylistics of parts of speech typical only for Chyngyz Aitmatov`s works.

Theoretical significance of the work consists in summerizing of investigations in morphological stylistics, using their results in stylistic analysis of the language of the writer's stories, in defining of the artistic-expressive originality of the writer`s style.

Practical significance of the research work is possible usage of the conclusions and results obtained in the course of stylistics at higher schools and when studying the language and the writer's style .

Форматы 60*84 $^{1}/_{16}$ К¼л¼мі 1,5 б.т. Нускасы 100

Ж.Баласагын атындагы КУУнун басмаканасында басылды
Бишкек ш., Манас просп., 101